

O'ZBEKISTON JANUBIY HUDUDLARIDA ETNODEMOGRAFIK JARAYONLARNING O'ZIGA XOS HUSUSIYATLARI (1946-1990-YILLAR).

Raxmanov Xolmuxammad Kurbonmurot o'g'li

TERDU Tarix fakulteti Tarix yo'nalishi 2- kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston janubiy hududlarida etnodemografik jarayonlarning o'ziga xos hususiyatlari (1946-1990 yillar tadbiq etilgan).

Аннотация: В статье применены особенности этнодемографических процессов в южных районах Узбекистана (1946-1990 г).

Abstract: In the article, specific features of ethnodemographic processes in the southern regions of Uzbekistan (1946-1990) are applied.

Kalit so'zlar: O'zbekiston hududi, etnodemografik, aholi soni, aholining hududiy tarkibi, o'sish, elat, etnik, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik.

KIRISH

O'zbekiston aholisining ijtimoiy -iqtisodiy va demografik rivojlani shi 19-asrning 2-yarmidan boshlab podsho Rossiyasi bosib olgandan so'ng keskin o'zgardi. Bu holat aholi soni, milliy va yosh-jinsiy tarkibi, ko'payish sur'atlari, joylashish xususiyatlarida o'z aksini topdi. Rossiyadan dehqonlar ko'chirilib, Mirzacho'lga joylashtiril di, Sharqiy Turkistondan uyg'urlar ko'chirilib keltirilib, respublika sharqidagi tog' vodiylarida ular uchun joy ajratildi. 1897-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxatiga muvofiq O'zbekiston hududida 3,9 mln. kishi yashagan, shundan 19 % shahar aholisi edi. Tub aholining migratsion harakatchanligi past bo'lgan. Aholining ko'chib keluvchilar hisobiga o'sishi podsho hukumati mustamlakachilik siyosatining natijasi edi. Shu siyosat tufayli o'lkada yangi-yangi qishloq va shaharchalar barpo etildi. Biroq shunga qaramay 1865-1900-yillarda aholi 0,6 % ga ko'paydi. 20-asrning 1-choragida ham aholi o'sishida sezilarli o'zgarish bo'lmadi. 1924-1940 yillar davomida O'zbekiston aholisi 2,3 mln. kishiga oshdi, aholining o'sishi-yiliga 3 % ga teng bo'ldi. Ikkinchi jahon urushi O'zbekiston aholisi ning soniga, uning tarkibi va joylashuviga nihoyatda salbiy ta'sir ko'rsatdi. Urush natijasida respublika 1 mln.dan ortiq aholisini yo'qotdi. Aholining umumiy soni 1940-1945 yillarda 6,6 mln. kishidan 5,2 mln. kishigacha kamaydi. Urushdan keyingi davrda aholi o'sish sur'atlarida ijobiy o'zgarishlar bo'ldi. Aholining soni 5,2 mln.dan 8,4 mln.gacha ko'paydi. Bunda ham sof tabiiy ko'payishdan ko'ra chetdan ko'chirib keltiril gan aholining salmog'i katta bo'ldi. 20-asrning 60-80-yillarida respublika aholisi tarkibida o'zbeklarning soni muntazam ravishda yuqori sur'atlar bilan ko'payib bordi. 1989-yilda o'zbeklar salmog'i respublika aholisining tarkibida 71,4 % ni tashkil etgan.

O'zbekistonning mustaqil rivojlanish yo'liga o'tishi uning demografik tarixida mazmunan yangicha bosqichga o'tishni taqozo etdi. Respublikada bozor munosabatlarining shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy sharoitlarning o'zgarishi natijasida yangi demografik jarayon boshlandi: tug'ilish keskin kamaydi, mamlakatdagi slavyan xalqlar, yahudiy, mesxeti turk, grek, ukrain, nemis va b. xalqlarning ma'lum qismi o'z tarixiy yurtlari va b. xorijiy davlatlarga ko'chib ketdi. Eng katta manfiy migratsiya saldosi 1990-yilda kuzatilib, 181,2 ming kishini tashkil etdi. Mazkur demografik jarayonlar O'zbekiston aholisining o'sish sur'atlarini qisqarishiga olib keldi. Keyingi 15-yil davomida respublika aholisi 4,8 mln.ga ko'paydi, o'sish sur'ati 1,8 %ni, o'rtacha yillik mutlaq ko'payish soni 400 ming kishini tashkil qildi.

MUXOKAMA VA NATIJALAR.

O'rta Osiyo hududida yashagan ibtidoiy odamlarning qad. manzilgohlari quyi paleolit davriga to'g'ri keladi. Jez davrida O'zbekiston hududida chorvador va qisman dehqonchilik bilan shug'ullangan qabilalar yashagan. Bu vaqtda ibtidoiy jamoa davri yemirilib, qabilalar o'rtasida mulkiy munosabatlar vujudga keldi.

Eron shohi Doro I ning Behistun yozuvlarida o'zbek xalqining qadimiy ajdodlari xorazmiylar, sug'iylar, saklar, baqtriyaliklar to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Yunon va rim tarixchilari Gerodot, Strabon, Arrian va Ptolemey hozirgi O'zbekiston hududida yashagan saklar haqida ma'lumotlar qoldirganlar.

O'zbeklarning alohida elat bo'lib shakllanishi uzoq-yillar davomida sodir bo'lgan etnik jarayonlar mahsuli dir. Ular O'rta Osiyoning markaziy viloyatlari Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini hoz. O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan mahalliy aholi: sug'diylar, xorazmiylar, baqtriylar, chorvador sak-massagetlar kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryolari bo'ylaridan turli davrlarda Movarounnahrda kirib kelgan etnik komponentlar ham o'zbek xalqi etnogenezida ishtirok etganlar. Markaziy Osiyoning keng hududida yashagan bu etnoslar, asosan, turkiy va sharqiy eroniy tillarda so'zlashganlar. Amudaryo va Sirdaryo havzalari oralig'ining o'troq aholisi va chorvador qabila va elatlarning etnik jihatdan dastlabki aralashuvi jarayoni natijasida o'troq hayotga moslashgan turkiy hududiy maydon, o'zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllangan.

Mil. avv. III-asrda Sirdaryoning o'rta oqimida Qang' davlati hukm surgan davrda Amudaryo va Sirdaryo oralig'i va unga tutash mintaqalarda iqtisodiy, siyosiy va etnomadaniy aloqalarning tobora rivojlanib borishi natijasida turkiyzabon etnoslar ustuvorlik qilib, o'ziga xos uyg'unlashgan madaniyat yuzaga keladi. Arxeologik va tarixiy majmualarda bu madaniyat „Qovunchi madaniyati“ nomi bilan qayd etilgan. Antropolog olimlarning ta'kidlashicha, aynan shu davrlarda O'rta Osiyoning vodiy va vohalarida yashovchi aholining tashqi

qiyofasida hoz. o'zbek va voha tojikla riga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i antropologik tipi to'liq shakllanadi.

O'zbek xalqining etnogenezida qatnashgan navbatdagi etnik komponentlar kushonlar hamda 45-asrlarda O'rta Osiyoning markaziy viloyatlariga Oltoy, Jan. Sibir va Sharqiy Turkistondan kirib kelgan xioniy, kidariy va eftaliylardir. Shuningdek, o'zbeklar etnogeneziga O'rta Osiyoning markaziy mintaqalari (Toshkent vohasi, Farg'ona, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo vodiylari va Xorazm)ga kelib o'troqlashgan turkiy etnik komponentlar faol ta'sir ko'rsatadi. Bu komponentlar va mahalliy aholi o'rtasidagi etno-madaniy munosabatlarning rivoji natijasida yangi qatlam madaniy yutuqlarining mahalliy madaniy-xo'jalik an'analar bilan jadal uyg'unlashuvi yuz beradi. 7-asrning 30-yillaridan boshlab o'lkamiz „Turkiston“ nomi bilan atala boshlagan.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan sodir bo'lgan etnik jarayonlar o'zbek xalqining shakllanishida yakuniy bosqich bo'ldi. Aynan shu davrda o'zbek xalqiga xos elatni belgilovchi hududiy, madaniy - ma'naviy umumiylik, etnik o'zlikni anglash ma'lum bir davlat doirasidagi etnik uyushqoqlik, din umumiyliigi kabi etnik omillar shakllandi. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi. Umuman olganda, elat shakllanishi dagi muhim ahamiyatga molik aksariyat etnik alomatlar shakllanib yetiladi. Shunday qilib, asrlar osha yurtimizda kechgan o'ta murakkab siyosiy vaziyatda muttasil davom etgan etnik jarayonlar natijasida 1112-asr boshlarida o'zbek xalqi shakllandi.

O'zbekiston aholisining ijtimoiy - iqtisodiy va demografik rivojlani shi 19-asrning 2-yarmidan boshlab podsho Rossiyasi bosib olgandan so'ng keskin o'zgardi. Bu holat aholi soni, milliy va yosh-jinsiy tarkibi, ko'payish sur'atlari, joylashish xususiyatlarida o'z aksini topdi. Rossiyadan dehqonlar ko'chirilib, Mirzacho'lga joylashtirildi, Sharqiy Turkistondan uyg'urlar ko'chirilib keltirilib, respublika sharqidagi tog' vodiylarida ular uchun joy ajratildi. 1897-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxatiga muvofiq O'zbekiston hududida 3,9 mln. kishi yashagan, shundan 19 % shahar aholisi edi. Tub aholining migratsion harakatchanligi past bo'lgan. Aholining ko'chib keluvchilar hisobiga o'sishi podsho hukumati mustamlakachilik siyosatining natijasi edi. Shu siyosat tufayli o'lkada yangi-yangi qishloq va shaharchalar barpo etildi. Biroq shunga qaramay 1865-1900-yillarda aholi 0,6 % ga ko'paydi. 20-asrning 1-choragida ham aholi o'sishida sezilarli o'zgarish bo'lmadi. 1924-40-yillar davomida O'zbekiston aholisi 2,3 mln. kishiga oshdi, aholining o'sishi-yiliga 3 % ga teng bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi O'zbekiston aholisi ning soniga, uning tarkibi va joylashuviga nihoyatda salbiy ta'sir ko'rsatdi. Urush natijasida respublika 1 mln.dan ortiq aholisini yo'qotdi. Aholining umumiy soni 1940-45-yillarda 6,6 mln. kishidan 5,2 mln. kishigacha kamaydi.

Urushdan keyingi davrda aholi o'sish sur'atlarida ijobiy o'zgarishlar bo'ldi. Aholining soni 5,2 mln.dan 8,4 mln.gacha ko'paydi. Bunda ham sof tabiiy ko'payishdan ko'ra chetdan ko'chirib keltiril gan aholining salmog'i katta bo'ldi. 20-asrning 60-80-yillarida respublika

aholisi tarkibida o'zbeklarning soni muntazam ravishda yuqori sur'atlar bilan ko'payib bordi. 1989-yilda o'zbeklar salmog'i respublika aholisining tarkibida 71,4 % ni tashkil etgan.

O'zbekistonning mustaqil rivojlanish yo'liga o'tishi uning demografik tarixida mazmunan yangicha bosqichga o'tishni taqozo etdi. Respublikada bozor munosabatlarining shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy sharoitlarning o'zgarishi natijasida yangi demografik jarayon boshlandi: tug'ilish keskin kamaydi, mamlakatdagi slavyan xalqlar, yahudiy, mesxeti turk, grek, ukrain, nemis va b. xalqlarning ma'lum qismi o'z tarixiy yurtlari va b. xorijiy davlatlarga ko'chib ketdi. Eng katta manfiy migratsiya saldosi 1990-yilda kuzatilib, 181,2 ming kishini tashkil etdi. Mazkur demografik jarayonlar O'zbekiston aholisining o'sish sur'atlarini qisqarishiga olib keldi. Keyingi 15-yil davomida respublika aholisi 4,8 mln.ga ko'paydi, o'sish sur'ati 1,8 %ni, o'rtacha yillik mutlaq ko'payish soni 400 ming kishini tashkil qildi.

Respublika aholisi, asosan, qadimdan o'zlashtirilgan, sug'orma dehqonchilik uchun sharoit qulay bo'lgan voha va vodiylarda zich joylashgan.

Mirzacho'l, Surxon-Sherobod, Qarshi, Markaziy Farg'ona, Ellikqal'a cho'llarini o'zlashtirish natijasida hamda turli qazilma boyliklar konlarini topish asosida vujudga kelgan shahar va shaharchalar ham aholining hududiy tarkibiga o'zgartirishlar kiritdi. Biroq yangi aholi manzillari aholining asrlar davomida tarkib topgan hududiy shakllariga katta o'zgarishlar kiritilgan. Aholining asosiy qismi tug'ilib o'sgan joyida istiqomat qiladi. Bundan cho'l mintaqalarida yashovchi aholi mustasno. Shu bilan birga shaharlar tarmog'idagi o'zgarishlar shahar aholisining dinamikasi va joylashishiga katta ta'sir qildi. Keyingi-yillarda ularda sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. 1990—2005-yillarda mamlakat aholisining o'sish sur'ati pasayib borayotgan davrda ba'zi viloyatlarda bu jarayon sekinroq kechdi.

O'zbekistonda demografik vaziyatning eng muhim xususiyatlari aholi o'sish sur'atlarining pasayib borishi; aholi tabiiy ko'payish ko'rsatkichining kamayishi; tashqi migratsiya natijalarining manfiylashuvi; shahar aholisining sust o'sishi va boshqalar. Mamlakatning shahar aholisi nihoyatda notekis joylashgan bo'lib, asosiy qismi Toshkent sh.ga to'g'ri keladi. Biroq Toshkent sh. aholisi so'nggi-yillarda deyarli o'smadi, natijada uning O'zbekiston aholisi tarkibidagi ulushi 1990-yildagi 10,5 %dan 8,2 % ga tushib qoldi. Navoiy, Sirdaryo, Toshkent viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasining demografik salohiyati pasaydi, Jizzax viloyatida o'zgarmadi, qolgan hududlarda esa oshdi. Hozirgi kunda O'zbekiston aholisining 16,4 % Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari ga to'g'ri keladi. Xorazm, Namangan va Samarqand viloyatlarida ham biroz o'sish bo'ldi.

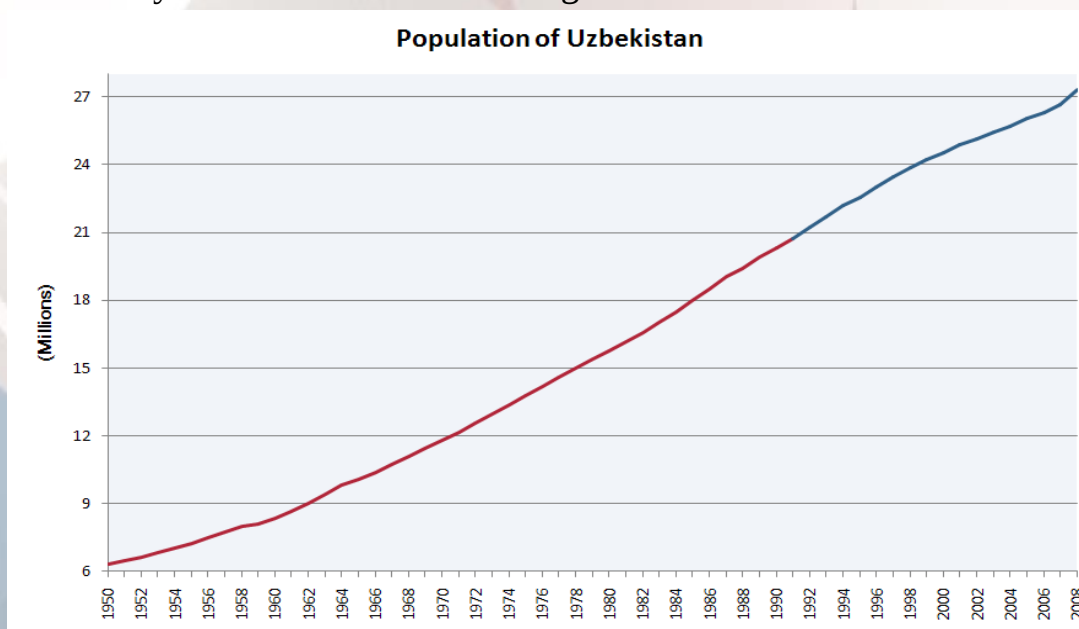
1991—2005-yillarda O'zbekiston viloyatlari bo'yicha shahar aholisining o'sishida sezilarli darajada nomutanosiblik kuzatildi. Bu-yillarda respublika shaharlari aholisining o'sish sur'ati 0,9 % bo'lib, bu ko'rsatkich Surxondaryoda 3,2 %; Jizzaxda 2,8 %; Sirdaryoda 0,6 %; Buxoroda 0,7 %; Xorazmda 0,8 % va Toshkent viloyatida 0,2 % ni tashkil etdi.

Yuqoridagi o'zgarishlarga qaramay, respublika aholisining hududiy mujassamlashuvi darajasi hamon Farg'ona va toshkent iqtisodiy r-nlarida yuqori. Farg'ona vodiysiga mamlakat

aholisining 28 %, Toshkent sh. va viloyatiga 18 % to'g'ri keladi. Aholi zichligi 1 km² ga 58 kishi bo'lib, bu ko'rsatkich mamlakat miqyosida 70 karraga farq qiladi yoki boshqacha aytganda, 7,3 kishidan (Navoiy viloyati) 552,5 (Andijon viloyati) kishigacha yetadi. Farg'ona, Namangan, Xorazm viloyatlarida aholi juda zich, Qashqadaryo, Jizzax, Buxoro viloyatlarida, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasida zichlik ko'rsatkichi ancha past.

O'zbekiston Respublikasi jami aholisining 36,3 % shaharlarda, qolgan qismi qishloqlarda yashaydi. So'nggi-yillarda urbanizatsiya darajasining pasayib borishi va qishloq aholisi hissasining o'sishi kuzatilmoqda.

O'zbekiston demografiyasi O'zbekiston aholisining demografik ko'rsatkichlari bo'lib, aholining o'sishi, zichligi, millati, ta'lim darajasi, sog'lig'i, iqtisodiy ahvoli, diniy mansubligi va boshqa jihatlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumotlarning aksariyati taxmindir, chunki oxirgi aholi ro'yxati 1989-yilda Sovet davrida o'tkazilgan.

O'zbekiston aholisi: 1950 — 1-yanvar 2008-yil.

XULOSA

Xulosa qilib aytish joizki, O'zbekistonda demografik vaziyatning eng muhim xususiyatlari aholi o'sish sur'atlarining pasayib borishi; aholi tabiiy ko'payish ko'rsatkichining kamayishi; tashqi migratsiya natijalarining manfiylashuvi; shahar aholisining sust o'sishi va boshqalar. Mamlakatning shahar aholisi nihoyatda notekis joylashgan bo'lib, asosiy qismi Toshkent sh.ga to'g'ri keladi. Biroq Toshkent sh. aholisi so'nggi-yillarda deyarli o'smadi, natijada uning O'zbekiston aholisi tarkibidagi ulushi 1990-yildagi 10,5 %dan 8,2 % ga tushib qoldi. Navoiy, Sirdaryo, Toshkent viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasining demografik salohiyati pasaydi, Jizzax viloyatida o'zgarmadi, qolgan hududlarda esa oshdi. Hozirgi kunda O'zbekiston aholisining 16,4 % Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari ga to'g'ri keladi. Xorazm, Namangan va Samarqand viloyatlarida ham biroz o'sish bo'ldi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-yil
2. Ubaydullayeva R., Ata-Mirzayev O., Umarova N., O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi, T., 2006.
3. Soliyev A., Bo'riyeva M. va b., Qishloq joylari demografiyasi, T., 2005.
4. O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI, 1-JILD, TOSHKENT 2000-YIL, O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI DAVLAT ILMIY NASHRIYOTI.